

РОЗДІЛ I

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 303.442.4 (-058.237)

І.А. Коляда
(м. Київ)

МОДЕРНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ: ДОЛАННЯ СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО ПІДХОДУ

У дослідженні всебічно аналізується модерна інтерпретація радянської концепції інтелігенції. Автором статті здійснена спроба подолання характерного для неї соціально-історичного підходу.

В исследовании всесторонне анализируется современная интерпретация советской концепции интеллигенции. Автором статьи осуществлена попытка преодоления характерного для нее социально-исторического подхода.

The study comprehensively examines the modern interpretation of the concept of the Soviet intelligentsia. The author of the article carried an attempt to overcome its inherently socio-historical approach.

Розуміння методологічних положень радянських вчених із проблеми інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. в українських землях у складі Російської імперії неможливе без застосування в модерній інтерпретації радянської її концепції, в основі котрої – ленінське і сталінське трактування останньої. Концептуальну першість у нашому історіографічному аналізі ми відведемо теоретичному доробку В.Леніна.

Важливим зауваженням є те, що, оформлюючи свою концепцію, він розглядав її як органічну частину вчення про соціалістичну революцію.

Матеріалістично-формаційне розуміння історії, в основі якої лежить класова боротьба як рушійна сила, обґрунтування месіанської ролі пролетаріату у революційній трансформації капіталістичного ладу, визначення приватної власності як основи соціально-історичних явищ із усією системою суперечностей – це становило методологічну основу для політико-наукового студіювання В.Леніним проблеми інтелігенції.

Його концепція обґрунтовує соціальну сутність інтелігенції як суспільного прошарку, який перебуває в органічному зв'язку з класовою структурою. «Інтелігенція, – писав В.Ленін, – через те й тому і називається інтелігенцією, що найсвідоміше, найрішучіше, відбиває і виражає розвиток класових інтересів і політичних угруповань в усьому суспільстві»¹. Цим положенням він намагався вивести закономірність функціонування та розвитку інтелігенції в усіх класових суспільствах, при цьому

відкидаючи думку про те, що вона є цілісним прошарком, котрий стоїть над класами і диктує їм свою волю. Акцент у своїх творах він робив на обґрунтуванні її соціальної й політичної неоднорідності, різні частини якої відстоюють інтереси певних класів у силу потреби в продажу продуктів своєї інтелектуальної праці. Саме у цьому суть соціальної позиції інтелігенції по відношенню до них.

Щодо російської інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. він зазначав, що вона є буржуазна і дрібнобуржуазна за своїми характеристиками. Її роль у здійсненні революційних перетворень у країні буде ситуативна й незначна. Інтелігенція в цілому не могла бути рушійною силою революції, тому що вона не є самостійним класом та не бере участі у виробництві матеріальних благ суспільства, а обслуговує пануючі класи в ньому. Тому В.Ленін у праці «Задачи русских социал-демократов» визначив її роль, значення, поведінку в суспільстві під таким кутом зору: «Освічені люди, загалом «інтелігенція» не може не повставати проти дикого поліційного гніту абсолютизму, що пригнічує думку і знання, але матеріальні інтереси цієї інтелігенції прив'язують її до абсолютизму, до буржуазії, примушують її бути непослідовною, заключати компроміси, продавати свій революційний і опозиційний пил за казенне жалування чи за участь в прибутках»².

В.Ленін слушно стверджував, що інтелігенція характеризується індивідуалізмом та нездатністю до дисципліни й організації. Цю якість він ставив у нерозривний зв'язок із загальними умовами існування останньої, умовами її заробітку і життя. Визнаючи цю характеристику адекватною, не можна не помітити, однак, її певної некоректності. «Нездатна» до організації та дисципліни інтелігенція утворила на рубежі XIX–XX ст. майже всі політичні партії, котрі існували в Російській імперії, й займала у них провідне місце. Після поразки революції 1905–1907 рр. Ленін, як і більшість критиків інтелігенції, зосередився на викритті її негативних соціально-психологічних якостей: збуджуваності, істеричності, нездатності до витриманої, послідовної праці, неспроможності пристосувати основні принципи теорії і тактики до нових обставин тощо. З огляду на конкретно-історичну ситуацію постреволюційної реакції та загальної тенденції соціальної поведінки інтелігенції в той час можна погодитися з цими оцінками. Варто лише зауважити, що стосувалися вони, головним чином, політичної сфери, масової поведінки останньої у ній. Наведені вище характеристики соціально-психологічного портрету її рівнозначно стосуються як російської, так і української інтелігенції.

На кінець хотілося б додати, що В.Ленін ніколи не ідеалізував класову сутність інтелігенції. Він розумів, що вона має відносну самостійність та може слугувати суспільству у цілому, виконуючи загальносоціальні функції, але по-особливому. Тому було розпочато соціальну кампанію по формуванню нової робітничо-селянської інтелігенції в СРСР у 20-х рр. XX ст. Вона проходила на рівні організації якісно нової системи професійно – технічної й вищої освіти в державі, що мала базуватися на класовому підході, котрий мав привести до зміни соціального складу студентів на користь робітників та селянсько-бідняцької молоді. Суть цих перетворень зводилася до реалізації ідеї «пролетаризації» інтелігенції. Трансформація у радянській історіографії її ленінського трактування була закономірною та підкріплювалася соціоісторичним досвідом.

Як наслідок, подальший розвиток радянської історичної науки засвідчив лише часткове використання теоретико-методологічних положень В.Леніна. Його погляд на інтелігенцію виривався на догоду вченому із контексту й трактувався у рамках поставленої проблеми, іноді такої, що й не відповідала змісту цитати. Наукове осмислення положень поставало в безапеляційній та категоричній формі.

На заміну концептуальному підходу В.Леніна прийшла лаконічно оформлена схема соціальної структури радянської держави Й.Сталіна. Саме вона задала тон у дослідженнях із поставленої проблеми на десятиліття. Й.Сталін пішов врозріз із марксистсько-ленінським трактуванням соціальної природи й ролі інтелігенції в суспільстві. Він намагався синтезувати теоретичні положення В.Леніна із висновками з проблеми інтелігенції німецького філософа К.Каутського. Від першого було взяти принцип соціального лавірування і неоднорідності, від другого – тенденцію антиінтелігентських пояснень соціального розвитку. Можна привести два яскраві приклади такої інтерпретації, один із котрих був сформульований у роки революційного підпілля, інший – коли Й.Сталін уже був на чолі СРСР. У статті «Російська соціал-демократична партія та її найближчі завдання» останній ототожнював буржуазну й дрібнобуржуазну інтелігенцію з буржуазією: «Освічена частина буржуазії, так звані представники вільних професій (вчителі, лікарі, адвокати, студенти і загалом всі хто навчається)». До того ж студентство він відносив до привілейованого прошарку³. Через роки Й.Сталін моделює в своїй праці «Економічні проблеми соціалізму», що експлуатація людей фізичної праці зі сторони представників розумової праці є економічною основою протилежностей між розумовою та фізичною працею⁴.

Як бачимо, Й.Сталін акцентував увагу на протиставленні інтелігенції робітництву, чітко усвідомлюючи, що вона у силу обставин може виступати як провідна революційна сила, тому й співвідносив її з буржуазією, котра відірвана від індустріального виробництва. Працюючи на політичний момент із метою попередження в майбутньому становлення домінуючої ролі інтелігенції, Й.Сталін вивів просту схему соціальної структури радянського суспільства: «два класи, один прошарок». У даному разі останнім є інтелігенція. До того ж потрібна була соціальна модифікація, яка виключала можливість зміни влади. Тому лексико-політичною приставкою стало слово «трудова». В СРСР було оголошено кампанію по формуванню трудової інтелігенції. Цю формулу за Й.Сталіна було введено у ранг постулату державної ідеології, постійно впроваджувалася до масової свідомості, обґрунтовувалася суспільствознавством та підкріплялася статистикою соціально-демографічного розвитку. Головний науковий дефект формули в контексті розвитку радянської науки становив відхід від методології визначення класів, котра була сформульована В.Ленінінм. Й.Сталін не звертав уваги на критерій відношення до власності, що суперечило марксистським нормам.

Тому можна стверджувати, що соціальна формула Сталіна для радянського суспільства засновувалася на логічній суперечності: так і залишився невідомим критерій, за яким Й.Сталін відніс інтелігенцію до соціального прошарку. Її роль зводилася до маскуванню реальної соціальної структури постреволуційного суспільства, а не для його пояснення. Мова йде про те, що поряд із оформленням особливої

ролі робітництва й селянства у соціальній організації суспільства відбулося становлення ще однієї антикомуністичної схеми: верхи – низи. В межах цієї структури консолідовувалася корпорація управлінців – гігантський корпус бюрократів, що отримав у дослідженнях зокрема М.Джиласа назву «новий клас» чи «номенклатура».

Вплив концептуальних положень В.Леніна і Й.Сталіна сприяв тому, що в радянській історичній науці під час тлумачення феномена інтелігенції широко застосовувалося поняття «соціального прошарку». Тобто вона не займала самостійного місця в суспільстві, виступала як міжкласове соціальне утворення, котре характеризує її проміжний характер у соціальній взаємодії з іншими групами. Основним було твердження про відірваність інтелігенції від власності та висока амбіційність до отримання влади. Отже, це – особливий, внутрішньо диференційований соціальний прошарок, що складається з людей, для котрих кваліфікована праця в будь-якій сфері суспільно-історичної діяльності є професією і єдиним чи, головним джерелом існування⁵. Професійна інтелектуальна праця для інтелігенції – не побічна, а основна сфера її діяльності. У роки перебудови відбулася переоцінка теоретичних положень Й.Сталіна. Вчені-соціологи та історики почали стверджувати, що разом із робітниками і селянами інтелігенція володіє суспільними засобами виробництва. А це означає, що вона є рівноправною соціальною групою суспільства й перестає займати проміжне становище між класами, що притаманне інтелігенції капіталістичного світу. Вона перманентно поповнюється із робітництва та селянства й тому її можна назвати народною⁶.

Радянська історична наука розглядала інтелігенцію із метою довести наявність класової структури суспільства і зарахувати до неї більшість представників компартійної номенклатури, щоб приховати можливість до теоретичного обґрунтування її феномена й виведення нової антагоністичної вертикалі. Але у переважній більшості в працях доперебудовного періоду радянській історіографії був притаманний функціональний підхід при розгляді соціально-економічної природи інтелігенції, тобто виділялися професійні групи – такі, як вчителі, лікарі, студентство, викладачі вищих навчальних закладів, інженери, наукові співробітники. Про неї як окреме соціальне утворення намагалися публічно не згадувати.

У радянській історичній науці важливе місце займало догматичне тлумачення наукових студій представників філософсько-публіцистичного (російського) напрямку сучасної історіографії. Він розподілявся на народницький, неонародницький, ліберально-буржуазний та меншовицький напрями. Природно, що перше місце в історіографічній традиції у радянський час відводилося народницькому погляду на і роль місце інтелігенції в суспільстві.

Науково стверджувалося, що народницька ідеологія заснована на суб'єктивному методі у соціології⁷. На основі такого підходу прихильники такого напрямку визначали інтелігенції провідне місце в історичному розвитку, вважаючи її незалежною від матеріальних інтересів інших класів та здатною здійснювати «соціальні ідеали», що генерувалися «критично думаючими особистостями»⁸.

Неонародницька концепція інтелігенції розробляла виняткову роль інтелігенції, розглядаючи її як одну із рушійних сил визвольного руху. Теоретична основа цієї позиції достатньо чітко репрезентована у наукових монографіях таких істориків, як

Р.Іванов-Разумник і Л.Шишко. Концепція першого, автора двотомної «Історії руської громадської думки» (1907) заснована на філософії іманентного суб'єктивізму. Л.Шишко – автор «Оповідань з руської історії» (1906) – є одним із теоретиків суб'єктивістської соціології. Сповідуючи ідеологічні основи народницької теорії, ці історики відводили особливу роль інтелігенції, аргументуючи це некапіталістичним шляхом розвитку Росії. На практиці їх погляди являли собою складне поєднання формаційного й цивілізаційного підходів до теми. Вихідною позицією їх обґрунтувань було твердження про відсутність в царській імперії «третього стану» – буржуазії. В Росії завжди існувала інтелігенція – носій соціальних ідеалів у рамках історично сформованої традиції служіння народу. Показовою її особливістю був безкласовий характер, що став органічно їй притаманний⁹. По відношенню до представників цього напрямку в радянській історіографії застосовувалася критика із філософських позицій, тому що об'єктивно заперечити фактологічний матеріал із соціальної історії вчені не наважувалися.

«Буржуазно-ліберальна» історіографія (М.Бердяєв, С.Булгаков, М.Гершензон, П.Струве, П.Милоков) вважала інтелігенцію «нервом і мозком» революції. Радянська інтерпретація їх позицію характеризувала так, що вона є різко негативною по відношенню до революційної боротьби¹⁰. Внутрішньо цю історіографію поділяли на кадетську і «віхівську».

Перша розглядала суспільний феномен інтелігенції через призму руського визвольного руху, котрий трактувався ними як «рух інтелігенції чи інтелігентської думки» у контексті генези конституційних ідей. Істинною інтелігенцією вони називали ту, що прагнула до перетворень суспільства в дусі реформізму¹¹. Тобто буржуазна інтелігенція є носієм кадетського лібералізму, покликана здійснити культурний розвиток нації та суспільний прогрес. Політичний аспект визначає проблему взаємовідносин між інтелігенцією і народом, котрі виступають як історичне протистояння між ними, що у свою чергу в різні історичні епохи не змінювало своєї сутності.

Друга моделювала складні положення різних філософських концепцій. Для «Віх» показовою є спроба виділити етапи розвитку руської інтелігенції, що обумовило різні поняття її серед авторів збірки. Їх загальною платформою було визнання теоретичної й практичної першості духовного життя над зовнішніми його формами. Унікальність, неповторність російського революційного досвіду – основний концепт збірки та, як наслідок, буржуазної історіографії, за радянським трактуванням¹².

Меншовики погляд на інтелігенцію (Потресов О., Черевакін М., Горн О.) тлумачили в рамках своєї ідеології. Вони вказували, що відбувалося необґрунтоване перебільшення її ролі останньої в житті суспільства. Тим самим вони заперечували її зв'язок з революційним рухом робітництва¹³.

У загальному весь комплекс дореволюційних історичних праць із проблеми інтелігенції мав ідеологізоване означення, в основі котрого лежить історико-хронологічний метод. Характерно, що радянській історичній науці під час визначення методів була притаманна лише ідеологічна аргументація при оформленні напрямків сучасної історіографії, що також є показовим із огляду на рівень їх науковості. Акцентація радянських учених в їх працях робилася лише на місці інтелігенції

у класовій структурі суспільства, а також революційної ролі її соціальної природи. Розробка проблеми інтелігенції України кінця XIX – початку XX ст. не вписувалася в марксистсько-ленінські критерії історичних досліджень. Давався лише загальний погляд на питання у контексті формування структур більшовицької партії в Україні. Такий стан речей виглядає досить прогнозованим і логічним. Адже із соціальної історії інтелігенції можна дізнатися про широкий спектр «буржуазно-націоналістичної» тематики зазначеного періоду, що природно привело б ученого до зміни деяких позицій власного наукового світогляду.

Радянська концепція інтелігенції у процесі теоретичного оформлення пройшла три концептуальні етапи: ленінський погляд, концепція «третього класу (прошарку)» Й.Сталіна, період перебудови. Важливим було те, що вони в своїй суті не суперечили один одному, а, навпаки, доповнювали. Модифікація поняття «інтелігенція» стала підґрунтям для дослідницького пошуку модерної української історіографії. Відбулася закономірна актуалізація питання. Радянська критика дореволюційної історіографії розглядалася в контексті проблеми виняткової ролі робітництва в проведенні суспільних трансформацій, що відповідало ленінському баченню історичного розвитку. Сталінська концепція інтелігенції виключала можливість вивчення її культурної й інтелектуальної діяльності, тим самим чітко визначивши для наукового загалу межі дослідження. В перебудовний період учені звернулися до студіювання культурної діяльності інтелігенції на прикладах історичних персон. До інтелектуальної історії її дослідники прийшли лише у 90-х рр. XX ст.

Проаналізований процес формування радянської концепції інтелігенції характеризує наявність двох взаємодоповнюючих складових: ленінської та сталінської. Це в свою чергу стало науково-теоретичним підґрунтям напрямків радянської історіографії із цієї проблеми. Парадокс полягає в тому, що сталінська традиція трактування феномена інтелігенції мала безперервне наукове застосування в радянський час, а ленінська отримала нове дихання лише у «перебудовний» період. Переходячи до розгляду наукових праць та публікацій з історії інтелігенції хотілося б висловити декілька зауважень:

1) пошук, власне, історії національної інтелігенції серед радянських праць підвів нас до важливості її розподілу на загальноросійську й українську, тобто в основі його лежить об'єкт вивчення. Також ми керувалися територіальним критерієм (географічними межами дослідження);

2) важливе місце у розумінні радянської історіографії інтелігенції посідає ідеологічна проблема логічного визначення слів «руська» та «російська», котрі в радянські часи були рівнозначні й учені вкладали у них один і той же семантичний та політичний сенс. Дане питання породило безліч методологічних і дослідницьких проблем, внівши сумбур в їх реальне наукове наповнення. З іншого боку, воно допомогло нам змістити концептуальні пріоритети в історіографії з безоглядної орієнтації на персоналії – визначних представників інтелігенції, як це часто роблять сучасні дослідники. Винятком із цього приводу слугує досить невелика частина національно свідомих українців на кінець XIX – початку XX ст.

3) період кінця XIX – початку XX ст. в радянській історіографії завжди був прив'язаний до історії більшовицької партії й становлення «революційної» інтелігенції, що й зумовило переважно побічний характер вивчення її історії.

Радянська історіографія не ставила за пріоритетний напрямок дослідження інтелігенції, її соціальної та політичної історії. Це основна тенденція, котра характеризує рівень вивчення питання й якість історичних праць. Лише починаючи із середини 60-х рр. XX ст. почалося більш-менш системне дослідження історії інтелігенції. Свідченням цьому є вихід серії книжок, в котрих безпосередньо або побічно порушуються питання її історії у царській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Знаковим став зокрема вихід наукової монографії російського вченого Л.К.Єрмана в 1966 р., яка була присвячена ролі інтелігенції у революції 1905–1907 рр. Ця праця цікава тим, що широко розкриває підходи радянської історіографії до проблеми. На кшталт таких, що політична історія є історія більшовицької партії. Тому і не дивно, що в монографії змальовується виключна роль більшовиків у революції та залучення до неї інтелігенції. Для нас вона важлива тим, що вперше в радянській історіографії було зроблено спробу на основі архівних документів здійснити глибокий соціологічний аналіз становища інтелігенції наприкінці XIX – на початку XX ст., подано її внутрішньосоціальну структуру й професійний склад. Автор виділяє такі її основні прошарки: інтелігенція, що зайнята в сфері матеріального виробництва; у сфері освіти, охорони здоров'я, науки; працівники державного апарату та апарату капіталістичного господарства¹⁴. Внаслідок цього, Л.Єрман приходять до закономірного висновку, що інтелігенція є соціальним прошарком і не могла бути однорідною за соціальним складом, що й визначило рівень її політичної активності. Зазначену працю було витримано в дусі офіційної концепції, про що свідчить констатація автором наявності революційної марксистської, дрібнобуржуазної та ліберально-буржуазної інтелігенції. Їх соціальна роль й історичне значення зводиться лише до участі у революції¹⁵. Автор в монографії розвиває сталінську традицію, коли інтелігенцію в будь-якому разі потрібно було привязати до пролетаріату чи селянства. Недаремно у висновках учений стверджує, що зростання її активності безпосередньо залежало від піднесення революційного руху пролетаріату¹⁶.

Українська чи будь-яка інша інтелігенція не потрапила в поле наукового дослідження вченого. В монографії є лише декілька архівних посилань на підтвердження радянського погляду на революцію 1905–1907 рр. Вони стосуються заробітної плати вчителів у Київській губернії¹⁷, резолюцій студентських зборів Київського університету і Київського політехнічного інституту з приводу революційних подій 1905 рр.¹⁸ та скупиий погляд на громадсько-політичну діяльність під час революції Л.Українки й І.Франка тощо. Дослідження Л.Єрмана започаткувало соціологічний напрям радянської історіографії із історії інтелігенції. Зрозуміло, що автор такої мети не ставив, але показав наступним поколінням історикам–дослідникам, як повинні писатися праці з історії інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. в радянській історичній науці.

Подальший розвиток радянська історіографічна традиція отримала в ґрунтовних дослідженнях видатного радянського історика В.Р.Лейкіної-Свирської. У 1971 р. вийшла її монографія «Интеллигенция в России во второй половине XIX века»¹⁹, котра являла собою унікальне явище серед інших аналогічних студій. По-перше, у 1960–

1980-ті рр. більшою мірою прийнято було писати про радянську інтелігенцію, пріоритет надавався подіям і явищам постжовтневого періоду. По-друге, розробка проблем історії інтелігенції XIX ст. в основному зосереджувалася на дослідженнях, присвячених конкретним історичним особистостям. По-третє, ідеологічні штампи практично не торкнулися матеріалу праці. По своїй суті це є історико-соціологічне дослідження. У контексті модерних підходів до теми її метод не без підстав можна назвати культурологічним.

Як відомо, з кінця XIX – початку XX ст. й по нинішній час у середовищі інтелектуалів дискутується питання щодо змістового визначення поняття «інтелігенція». До його розкриття долучилася і В.Лейкіна-Свирська. Належність до інтелігенції вона визначає приналежністю її представників до однієї з груп, що виконують різноманітні історично обумовлені суспільні функції, що вимагають інтелектуальної роботи²⁰. Розвиваючи свою думку, вона пише далі, що «разом з формуванням і розвитком інтелігенції здійснювалося ідеологічне розшарування й диференціація суспільства, котрі відображали в основних його рисах класову структуру. Тому поняття «інтелігенція» мало у російській мові багато смислових і оціночних значень, що відображали історичну та соціальну обстановку, в котрій воно виникало й входило у вжиток»²¹. В руслі офіційної радянської концепції В.Лейкіна-Свирська трактує і визначає інтелігенцію як соціальний прошарок, однак у дечому її підхід відрізнявся від традиційного погляду на неї. Вона доповнювала радянську конструкцію тим, що давала визначення інтелігенції, як прошарку, що професійно зайнятий розумовою працею.

Підкреслення змін функцій інтелігенції в ході історичного процесу збігається із рядом сучасних досліджень, котрі розглядають останню у тісному зв'язку з модернізацією суспільства та вказують на її поступову трансформацію в інтелектуалів і розмиванні соціальних кордонів, тому що у «розвиненому суспільстві не існує в ізольованому вигляді, ні чисто фізичної, ні чисто розумової праці»²².

Інтелігенція XIX ст., на думку В.Лейкіної-Свирської, з одного боку, прилаштувалася до навколишніх їй умов, а з іншого, – боролася з перетворенням їх. «Більш чи менш дієва ініціатива служіння народу проявлялася майже у кожній групі інтелігенції поряд з професійною працею»²³. Поява її, стверджує вчена, обумовлена капіталістичним розвитком. Головним джерелом її формування були різночинці, для яких освіта стала засобом реалізації в житті. Авторка подає власний розподіл інтелігенції на професійні групи, беручи за критерій їх суспільні функції. Особливе місце у процесі формування й відтворення інтелігенції вона відводить освіті²⁴. В кінцевому рахунку історик приходять до висновку, що зміст соціальної ролі інтелігенції становить процес здійснення освіти у суспільстві.

Через 10 років вийшла нова монографія В.Лейкіної-Свирської, котра є своєрідним продовженням студіювання історії інтелігенції у Російській імперії в період з другої половини XIX – до 1917 рр.²⁵ Зазначене дослідження різниться від попереднього відсутністю проблемних постановок та сухим історико-конкретним викладом матеріалу. Єдине, що хотілося б відмітити, це появу глави про художню й артистичну інтелігенцію. Праці В.Лейкіної-Свирської знаменують собою завершення вивчення історії інтелігенції у радянському вимірі.

В Україні історією інтелігенції у радянський період займалися лише історики компартії. В більшості випадків писалися лише кандидатські дисертації, які були перенасичені відомими архівними матеріалами, що вмонтовувалися до «робітничих і селянських» праць, а потім робилася марксистсько-ленінська обробка дисертаційного матеріалу. Подальша наукова розробка порушеної дослідниками проблеми не передбачалася.

Діяльності партії більшовиків по залученню демократичної інтелігенції в масовий революційний рух 1905–1907 рр. присвячено кандидатську дисертацію Л.Г.Чиговської. У своєму дослідженні вона навела конкретні дані про професійний склад та соціальну диференціацію інтелігенції в Україні на початку XX ст., визначила те значення, котре надавала більшовицька партія її «ідейно-політичному» вихованню. Цікавим є факт, коли історик стверджує, на основі аналізу Всеросійського перепису 1897 р. по 9 губерніях України, що інтелігенція становила 4,3 % по відношенню до всього самостійного населення²⁶. Авторка на підтвердження достовірності своїх поглядів привела ряд фактів стосовно участі залізничників, учителів, студентів, лікарів у революційних подіях на боці більшовиків у Катеринославі, Горлівці, Єнакієвому, Алчевську.

Дисертація Л.Г.Чиговської має важливе історіографічне значення, насамперед для розуміння методів і результативності революційної роботи більшовиків серед демократичної інтелігенції²⁷.

Особливе місце серед праць радянської історіографії займає монографія А.В.Ушакова про революційний рух демократичної інтелігенції у Російській імперії в 1895–1904 рр. У праці висвітлено участь учителів й учнів середніх навчальних закладів в Україні у боротьбі за академічні права та громадянські свободи. Однобокість дослідження полягає в тому, що вся увага звернута на діяльність тих учителів і учнів, що були прихильниками ідей РСДРП, а про прихильників українських політичних партій навіть не згадується, що зменшує об'єктивність історичної інтерпретації проблеми²⁸.

Ця монографія закріпила теоретичне оформлення однієї з головних тенденцій радянської історіографії – реконструювання історії інтелігенції лише у контексті розвитку революційного руху під проводом більшовиків. Такий історіографічний ракурс був притаманний радянським працям до виходу монографії відомої дослідниці історії XIX ст. Н.Шип²⁹.

«Интеллигенция на Украине XIX в. Историко-социологический очерк» являє собою своєрідне перехідне дослідження, в якому вчена намагалася поєднати принципи марксистсько-ленінської методології з новими напрямками розвитку світової історичної науки. Вихід цієї праці є свідченням генези глибинної трансформації радянської історичної науки й становлення вітчизняної школи вивчення XIX ст. Адже дослідження української інтелігенції вважалось безперспективним студіюванням з огляду на штучно сформовані підходи до її трактування як буржуазної та націоналістично орієнтованої верстви. Історія інтелігенції розглядалася лише як діяльність її визначних представників, що були пов'язані з революційним і соціалістичним рухом.

Ця праця репрезентує українську радянську історіографію. Тому для неї характерний комплекс питань по дослідженню інтелігенції як соціальної категорії, котрий до цього у рамках наукового студіювання не застосовувався. В монографії науково розроблено проблеми джерел формування інтелігенції, поняття «третього елементу», подано скрупульозний аналіз професійних (галузевих) груп останньої, висвітлено участь її в суспільно-політичному житті України XIX ст. Показовим є факт визнання вченою політичної ролі інтелігенції у намаганні пробудити національну свідомість народу. В роки класичної радянської історіографії такий висновок привів би вченого у наукове забуття. В історіографії праця Н.Шип дала поштовх майбутнім історикам вивчати історію інтелігенції, ніби завершивши й підбивши підсумок по розробці радянської її концепції.

Розглянувши історіографічний комплекс праць радянських істориків із проблеми історії інтелігенції Наддніпрянської України на рубежі XIX–XX століть, ми дійшли до ряду важливих висновків. Формування радянської історіографії відбувалося на засадах ленінської та сталінської концепції інтелігенції. Всі дослідження радянських учених, в яких розглядається її історія можна поділити на загальносоюзні та українські. Перші праці важливі з огляду на застосування під час дослідження проблеми ленінського і сталінського підходів до неї, механізму написання історії інтелігенції лише у контексті розвитку революційного та соціалістичного рухів за домінуючої ролі більшовицької партії. Українські студії були присвячені розвитку суспільно-політичного руху в Україні, тобто відрізнялися від попередніх географічними межами дослідження. Новий етап у вивченні феномена інтелігенції в історії Наддніпрянської України припадає на початок 90-х рр. XX ст., коли розпочинається комплексне наукове вивчення її соціального портрету.

¹ *Ленін В.* Повне збір. тв. – К., 1970. – Т. 7. – С.96.

² *Ленін В.* Повне збір. тв. – Т.2. – К.,1969. – С.419.

³ *Сталін Й.* Твори. – Т. 1. – К., 1946. – С.21–22.

⁴ Там само. – Т. 12. – К., 1952. – С.172.

⁵ Советская интеллигенция: некоторые вопросы историографии и методологии исследования. – К., 1988. – С.20; *Амелин П.П.* Интеллигенция и социализм. – Ленинград, 1970. – С.45–65.

⁶ Там же. – С.81–82.

⁷ *Вандаловская М.Г.* К вопросу о содержании понятия «интеллигенция» в литературе начала XX века // Интеллигенция и революция XX век. – Москва, 1985. – С.57–62.

⁸ *Гусев К.В.* Партия эсеров от мелкобуржуазного революционализма к контрреволюции. – Москва, 1975. – С.21–22.

⁹ *Вандаловская М.Г.* Указ. соч. – С.58.

¹⁰ *Ушаков А.В.* Русская интеллигенция периода буржуазно-демократических революций (профессиональная и политическая структура) // Интеллигенция и революция XX век. – С.48.

¹¹ *Вандаловская М.Г.* – Указ. соч. – С.59.

¹² *Дурновоцев В.И.* Россия и Запад в «веховской» идеологии. // Интеллигенция и революция XX век. – Москва, 1985. – С.65.

- ¹³ Потресов А. Этюды о русской интеллигенции. – Санкт-Петербург, 1906. – С.41.
- ¹⁴ Ерман Л.К. Интеллигенция в первой русской революции. – Москва, 1966. – С.12.
- ¹⁵ Там же. – С.359.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ Там же. – С.18.
- ¹⁸ Там же. – С.59.
- ¹⁹ Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. – Москва, 1971. – 368 с.
- ²⁰ Там же. – С.4.
- ²¹ Там же.
- ²² Там же. – С.17.
- ²³ Там же. – С.20.
- ²⁴ Там же. – С.16.
- ²⁵ Лейкина-Свирская В.Р. Русская интеллигенция 1900–1917 гг. – Москва, 1981. – 285 с.
- ²⁶ Чиговская Л.Г. Деятельность большевиков Украины по вовлечению демократической интеллигенции в массовое революционное движение 1905–1907 годов. – Автореф. к.и.н. – К., 1974. – С.12.
- ²⁷ Там же. – С.26.
- ²⁸ Ушаков А.В. Революционное движение демократической интеллигенции в России. 1895–1904. – Москва, 1976. – 234 с.
- ²⁹ Шип Н. Интеллигенция на Украине XIX в. Историко-социологический очерк. – К., 1991. – 172 с.